

SOLIQQA TORTISH NAZARIYALARINING SHAKLLANISHI: KLASSIK, TARIXIY VA MARKSISTIK YONDASHUVLAR

*Namangan davlat universiteti
iqtisodiyot fakulteti MMT-BU-24
3-bosqich talabasi Islomxonov*

Muhammadnosirxon Munavvarxon o'g'li.

*Namangan davlat universiteti
iqtisodiyot fakulteti Moliyaviy
munosabatlar kafedrası stajyor-o'qituvchisi*

Abdurazzoqov Hojiakbar Alisher O'gli

Annotatsiya. Mazkur maqolada siyosiy iqtisod klassiklari va keyingi iqtisodiy maktablar vakillarining moliyaga oid qarashlari, soliqqa tortish, davlat xarajatlari hamda kapital jamg'arilishi haqidagi konsepsiyalari tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi moliyaviy tafakkurning tarixiy rivojlanishini yoritish va davlatning iqtisodiy vazifalariga doir yondashuvlar o'rtasidagi farqlarni aniqlashdan iborat. Mavzu tarixiy-mantiqiy yondashuv va qiyosiy tahlil asosida o'rganiladi. D. Rikardoning soliqlarning daromadlar taqsimoti va kapital jamg'arilishiga ta'siri haqidagi fikrlari, J. Sismondi hamda J. S. Millning yashash uchun zarur daromadni soliqqa tortishdan ozod etish va ijtimoiy tenglikni ta'minlashga doir qarashlari ko'rib chiqiladi. A. Vagnerning davlat faoliyatini kengaytirish va soliqqa tortish tamoyillarini tizimlashtirishga qo'shgan hissasi yoritiladi. Shuningdek, K. Marks va F. Engelsning davlat byudjeti, soliqlar va davlat kreditiga oid yondashuvlari hamda marjinalistik nazariyada davlat xizmatlari va soliq yukining talqiniga e'tibor qaratiladi. Tahlil davomida iqtisodiy erkinlik, davlat aralashuvi va ijtimoiy adolat o'rtasidagi munosabatlarning turli nazariy maktablarda qanday izohlangani ochib beriladi.

Kalit so'zlar: siyosiy iqtisod klassiklari, davlat moliyasi, soliqqa tortish, davlat xarajatlari, kapital jamg'arilishi, daromadlar taqsimoti, iqtisodiy liberalizm, ijtimoiy adolat, davlat byudjeti, davlat krediti, tarixiy maktab, marjinalizm.

KIRISH

Davlat moliyasining nazariy asoslarini o'rganishda siyosiy iqtisod klassiklarining ilmiy qarashlari muhim o'rin tutadi. Soliqlarning iqtisodiyotga ta'siri, davlat xarajatlarning zarurati, daromadlarning taqsimlanishi va kapital jamg'arilishi o'rtasidagi bog'liqlik iqtisodiy tafakkur rivojining turli bosqichlarida asosiy tadqiqot masalalaridan biri bo'lib kelgan. Ushbu masalalarga doir yondashuvlarni tahlil qilish davlat moliyasining iqtisodiy mazmunini hamda uning jamiyat taraqqiyotidagi vazifalarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Klassik siyosiy iqtisod vakillari iqtisodiy erkinlik, xususiy tashabbus va raqobatni ishlab chiqarish rivojlanishining muhim shartlari sifatida talqin qilganlar. Shu sababli ularning moliyaviy qarashlarida davlat xarajatlarini cheklash, soliqlarning ishlab chiqarish va jamg'arishga ta'sirini hisobga olish masalalari ustuvor ahamiyat kasb etgan. Jumladan, D. Rikardo soliqlarni foyda, ish haqi va kapital jamg'arilishi bilan bog'liq holda o'rgangan. Keyinchalik J. Sismondi va J. S. Mill qarashlarida soliqqa tortishning ijtimoiy jihatlari, yashash uchun zarur daromadni himoya qilish hamda daromadlar taqsimotini takomillashtirish masalalariga e'tibor kuchaygan.

Iqtisodiy munosabatlarning murakkablashuvi davlatning moliyaviy vazifalariga doir qarashlarning kengayishiga olib kelgan. Yangi tarixiy maktab vakillari davlat faoliyatining ijtimoiy va iqtisodiy ahamiyatini ta'kidlagan bo'lsalar, marksistik yondashuvda davlat moliyasining sinfiy manfaatlar va kapital jamg'arilishi bilan aloqasi asosiy o'ringa qo'yilgan. Marjinalistik yondashuv esa davlat xarajatlari va soliqlarni individual manfaatlar hamda davlat xizmatlaridan olinadigan naf bilan bog'liq holda tushuntirishga intilgan.

MA'LUMOTLAR TAHLILI VA TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot nazariy-tahliliy xususiyatga ega bo'lib, uning axborot asosini siyosiy iqtisod klassiklari va keyingi iqtisodiy maktablarning moliyaviy qarashlari bayon etilgan ma'ruza matni tashkil etadi. Tadqiqot obyekti — davlat moliyasiga oid iqtisodiy qarashlarning tarixiy rivojlanishi. Tadqiqot predmeti esa soliqqa tortish, davlat xarajatlari, daromadlar taqsimoti va kapital jamg'arilishi o'rtasidagi munosabatlarning turli nazariy yondashuvlarda talqin qilinishidir.

Tadqiqotda tarixiy-mantiqiy tahlil usulidan foydalanildi. Ushbu usul orqali iqtisodiy erkinlik va davlat aralashuvini cheklashga asoslangan qarashlardan davlatning ijtimoiy hamda iqtisodiy vazifalarini kengroq e'tirof etuvchi yondashuvlarga o'tish jarayoni ko'rib chiqildi. Bunda nazariy qarashlar ishlab chiqarishning rivojlanishi, ijtimoiy ziddiyatlarning kuchayishi va davlat zimmasidagi vazifalarning o'zgarishi bilan bog'liq holda talqin qilindi.

Qiyosiy tahlil yordamida D. Rikardo, J. Sismondi, J. S. Mill, A. Vagner hamda marksistik va marjinalistik yo'nalishlarning moliyaviy qarashlari taqqoslandi. Taqqoslash mezonlari sifatida davlatning iqtisodiyotdagi o'rni, soliqqa tortishning maqsadi, soliq yukining taqsimlanishi, davlat xarajatlarining vazifalari va kapital jamg'arilishiga munosabat tanlandi.

Tahlil uchun olingan matnda davlat moliyasiga oid qarashlarning rivojlanishi bir necha nazariy yo'nalish orqali yoritilgan. Ularni o'zaro bog'lovchi asosiy masala davlatning moliyaviy faoliyati ishlab chiqarish, jamg'arish va ijtimoiy munosabatlarga qanday ta'sir ko'rsatishini tushuntirishdan iborat. Biroq ushbu ta'sirning mazmuni va baholanishi turli maktablarda farqlanadi.

D. Rikardoning moliyaviy qarashlari bayonida soliqlarning kapital jamg'arilishiga ta'siri markaziy o'rin egallaydi. Uning yondashuvida soliq faqat davlat daromadini shakllantiruvchi vosita sifatida emas, balki ish haqi, foyda va ishlab chiqarish imkoniyatlariga ta'sir etuvchi omil sifatida ko'riladi. Zarur iste'mol tovarlariga soliq solinishi narxlar va yashash xarajatlarini oshirishi, bu esa ish haqiga bosim o'tkazib, foydaning qisqarishiga olib kelishi mumkin. Ushbu mantiq soliqni bevosita to'lovchi bilan uning iqtisodiy yukini amalda ko'taruvchi subyekt har doim

ham bir xil bo'lmashligini tushuntirishga xizmat qiladi. Biroq bunday natijani barcha soliqlar va barcha iqtisodiy sharoitlar uchun o'zgarmas qoida sifatida qabul qilish to'g'ri emas.

J. Sismondi qarashlarining matndagi talqinida soliqqa tortishning ijtimoiy chegarasi asosiy masala sifatida namoyon bo'ladi. Yashash uchun zarur bo'lgan eng kam daromadni soliqqa tortishdan ozod etish g'oyasi davlatning daromad yig'ish manfaatlari aholining asosiy ehtiyojlari bilan muvofiqlashtirilishi lozimligini anglatadi. Bu yondashuvda soliqqa tortishning adolatliligi shaxs daromadining miqdori bilan bir qatorda, uning zarur ehtiyojlarini qondirish imkoniyatiga ham bog'lanadi.

J. S. Millga oid fikrlarda daromadlar taqsimoti va davlatning ijtimoiy vazifalari o'rtasidagi aloqa kuchayadi. Soliqqa tortilmaydigan minimum g'oyasi aholining zarur iste'molini himoya qilishga qaratilgan bo'lsa, ilm-fan, infratuzilma va ijtimoiy ta'minotni rivojlantirish davlat xarajatlarining ahamiyatini ko'rsatadi. Ushbu qarashlardan kelib chiqib, soliqlarni faqat xususiy daromadni kamaytiruvchi omil sifatida baholash yetarli emas: ularning hisobidan moliyalashtiriladigan xizmatlarning jamiyat uchun natijalari ham hisobga olinishi kerak.

A. Vagnerning qarashlari davlat moliyasini kengroq vazifalar doirasida tushuntirishga yo'naltirilgan. Matnda uning soliqqa tortish tamoyillari daromadlarning yetarliligi, iqtisodiy sharoitga moslashuvchanlik, soliq manbasi va obyektini tanlash, umumiylik, tenglik hamda undirishning tashkiliy qulayligi bilan bog'langan. Bu yondashuv soliq tizimini baholashda yagona mezon bilan cheklanib bo'lmashligini ko'rsatadi. Davlat ehtiyojlari uchun yetarli mablag' yig'ish bilan birga, soliq yukining taqsimlanishi va uni undirish xarajatlari ham e'tiborga olinishi lozim.

NATIJALAR. 1. Klassik siyosiy iqtisod: D.Rikardo qarashlari. Klassik siyosiy iqtisod vakili Devid Rikardo (1772–1823) erkin raqobat sharoitida foyda me'yorining pasayib borish qonuniyatini asoslab berdi va yer rentasi nazariyasini yaratdi. Uning soliqqa tortishga oid fikrlari “Siyosiy iqtisod va soliqqa tortish

asoslari” asarida bayon etilgan.¹ Rikardo fikricha, har qanday soliq muqarrar ravishda ham kapitalga, ham daromadga ta’sir ko’rsatadi. Asosiy ehtiyoj tovarlariga solingan soliqlar narxlarini oshiradi, natijada iste’molchi zimmasiga tushadigan yuk sotib olingan tovarlar qiymatidan sezilarli darajada ortiq bo’lib chiqadi.

Olimning ta’kidlashicha, tovarlarga yoki ish haqiga solingan soliq ish haqining eng kam yashash darajasiga moslashib o’sishiga sabab bo’ladi. Ish haqi oshgach, tadbirkor foydasi kamayadi, ya’ni soliq yukining bir qismi ishchidan kapital egasiga o’tkaziladi. Shu sababli Rikardo soliqlarni “katta yovuzlik” deb baholadi. U soliqlar yoki davlat xarajatlari ko’payganda aholi iste’moli qisqaradi, bu esa oxir-oqibat ishlab chiqarishga salbiy ta’sir qiladi, deb hisobladi. Shuning uchun kapital jamg’arishni rag’batlantirish hukumatning asosiy vazifasi, mamlakatning kelgusidagi ishlab chiqarish hajmi kamayib ketmasligi uchun esa foydaga soliq solmaslik maqsadga muvofiqdir, degan xulosaga keldi.

Rikardo tashqi savdo nazariyasiga ham katta hissa qo’shdi. A.Smitning mutlaq ustunliklar g’oyasini rivojlantirib, u mamlakatlardan hech biri biror tovarni ishlab chiqarishda mutlaq ustunlikka ega bo’lmasa ham, o’zaro savdo ikkala tomon uchun foydali bo’lishini ko’rsatdi.² Shuningdek, u iqtisodiy liberalizm tarafdori sifatida iqtisodiyotga davlat aralashuvini cheklash, erkin tadbirkorlik va erkin savdoni yoqlab chiqdi.

Klassik burjua siyosiy iqtisodi davlat xarajatlari va soliqlarga nisbatan olib borilgan rasmiy iqtisodiy siyosat konsepsiyasini ko’p jihatdan belgilab berdi. XVIII asr oxiri – XIX asr boshlarida ilg’or davlatlarning moliyaviy siyosati yangi ijtimoiy sinf – burjuaziya manfaatlarini aks ettirib, xo’jalik hayotiga davlat aralashmaslik tamoyilini e’lon qildi. Buning natijasida davlat xarajatlari va foydaga solinadigan soliqlar bir muncha qisqardi. Biroq XIX asrda ishlab chiqarishning jadal o’sishi mehnat va kapital o’rtasidagi qarama-qarshiliklarni keskinlashtirdi, va shu davrdan

¹Ricardo D. On the Principles of Political Economy and Taxation. – London: John Murray, 1817. (8-bobdan boshlab soliqlarga bag’ishlangan boblar.)

²Ricardo D. On the Principles of Political Economy and Taxation. – London: John Murray, 1817. (7-bob “Tashqi savdo to’g’risida”.); Smith A. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. – London: W. Strahan and T. Cadell, 1776.

boshlab turli ijtimoiy guruhlar manfaatlarini inobatga olib, siyosatni o'zgartirishga chaqiruvchi iqtisodchilarning ovozi eshitila boshladi.

2. J.Sismondi va J.S.Millning qarashlari. Shveytsariyalik iqtisodchi Jan Sismondi (1773–1842) A.Smit g'oyalarini to'ldirib, ish haqining soliqdan ozod etiladigan eng kam darajasini belgilash tamoyilini taklif qildi. U proteksionizmga qarshi chiqib, mayda tovar xo'jaligini qo'llab-quvvatlashni yoqladi va himoya siyosati millat manfaatiga zarar keltiradi, deb hisobladi. Milliy ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojlanishiga sharoit yaratuvchi proteksionizmda ijobiy jihatlarni ko'rmagan Sismondi, shu bilan birga, milliy iqtisodiyotda ahamiyati ortib borayotgan yirik kapitalning rolini ham past baholadi.³

Ingliz olimi Jon Styuart Mill (1806–1873) esa jamiyatdagi ijtimoiy taranglikni yumshatish uchun daromadlar taqsimotini o'zgartirishni taklif etdi. Boylikni adolatliroq taqsimlash maqsadida u oqilona soliq tizimining yangi tamoyillarini ishlab chiqdi. Sismondi singari Mill ham yashash uchun zarur daromadga teng bo'lgan soliqdan ozod minimumni joriy etish g'oyasini ilgari surdi.⁴

Mill "xizmatlar soliq nazariyasi"ni batafsil rivojlantirdi: unga ko'ra, har bir fuqaro davlatdan oladigan xizmatlari evaziga daromadining bir qismini unga berishi lozim. Olim soliqlarni davlat xarajatlari bilan uzviy bog'lab, ular o'rtasida qat'iy bog'liqlik mavjudligini ta'kidladi. Uning fikricha, bozor mexanizmi hal eta olmaydigan vazifalar – fan, infratuzilma va ijtimoiy ta'minot tizimini rivojlantirish davlat zimmasiga yuklanishi kerak.⁵

Bu qoidalar keyinchalik shved iqtisodchilari K.Viksel va E.Lindal asarlarida yanada chuqurlashtirildi.⁶ Zamonaviy davrda esa ular amerikalik iqtisodchi P.Samuelson qarashlari shakllanishiga ta'sir ko'rsatdi; u soliqlarning o'sishi davlat

³Sismondi J.-C.-L. Simonde de. Nouveaux principes d'économie politique. – Paris: Delaunay, 1819.

⁴Mill J.S. Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy. – London: John W. Parker, 1848. (V kitob: "Hukumat ta'siri to'g'risida", soliqqa tortish va davlat vazifalariga oid boblar.)

⁶Wicksell K. Finanztheoretische Untersuchungen nebst Darstellung und Kritik des Steuerwesens Schwedens. – Jena: Gustav Fischer, 1896; Lindahl E. Die Gerechtigkeit der Besteuerung. – Lund: Gleerup, 1919.

xizmatlariga bo'lgan ehtiyojning ortishi bilan hamohang bo'lishi lozim, deb hisobladi.⁷

3. Yangi tarixiy maktab konsepsiyalari. Yangi tarixiy maktab 1870-yillarda Germaniyada G.Shmoller, M.Veber, A.Vagner kabi olimlar faoliyati bilan bog'liq holda vujudga keldi. Ular orasida davlat moliyasi masalalari bilan asosan A.Vagner shug'ullandi va davlat ko'magida kapitalni jamg'arish g'oyasini ilgari surdi. Davlat faoliyati (ma'muriy, ijtimoiy-madaniy va investitsion) ko'lamini kengaytirish nuqtayi nazaridan yondashib, u soliqqa tortishning to'qqiz tamoyilini ishlab chiqdi hamda ularni to'rt guruhga birlashtirdi:⁸

- yetarlilik va harakatchanlik;
- soliq manbai va obyektini to'g'ri tanlash;
- umumiylik va tenglik;
- aniqlik, qulaylik va arzonlik

– 4. Marksistik ta'limot va soliqlar. XIX asrning o'rtalaridan oxirigacha moliya fani rivojiga marksistik ta'limot sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Kapitalizm sharoitida moliyaning mohiyati hamda ayrim moliyaviy toifalarning o'rni K.Marks (1813–1883) va F.Engels (1820–1895) tomonidan tahlil qilindi. Ularning davlat moliyasiga bag'ishlangan maxsus yirik asari yo'q, ammo kapitalizmning ko'plab moliyaviy muammolari “Siyosiy iqtisod tanqidi”, “Kapital” kabi asarlarida, shuningdek, maqolalarida, jumladan, XIX asr o'rtalaridagi ingliz, 1840-yillardagi Prussiya va Fransiya byudjetlari tavsifida o'z aksini topgan.⁹

Marks monopolistik kapitalizmgacha bo'lgan davr byudjetlarining sinfiy mohiyatini, davlat xarajatlarining samarasiz va xalqqa qarshi yo'nalishini ochib berdi hamda davlat qarzlar bilan soliqlar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatdi. Dastlabki kapital jamg'arish usullarini o'rganib, u ular qatoriga avvalo moliyaviy vositalarni – davlat xarajatlari, davlat krediti va soliq tizimini kiritdi. Aynan ular kapitalistik ishlab

⁷Samuelson P.A. The Pure Theory of Public Expenditure // The Review of Economics and Statistics. – 1954. – Vol. 36, No. 4. – P. 387–389.

⁸Wagner A. Finanzwissenschaft. – Leipzig: C.F. Winter, 1877–1901.

⁹Marx K. Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Bd. 1. – Hamburg: Otto Meissner, 1867. (“Dastlabki jamg'arish” bo'limi, davlat qarzi, soliq tizimi va proteksionizm haqidagi bob.)

chiqarishning jadal rivojlanishi uchun moddiy shart-sharoit yaratib, kapital to'planishini tezlashtirdi.¹⁰

Marks va Engels soliqlarga alohida e'tibor qaratib, ularni barcha mehnatkashlar uchun qo'shimcha ekspluatatsiya vositasi deb baholadi. Soliqlarning progressiv shakllarini yoqlagan Marks, avvalo, to'g'ridan-to'g'ri soliqlarga, xususan, daromad solig'iga ustunlik berdi, eng og'ir bo'lgan bilvosita soliqlarni esa aholidan kuch bilan undirib olinadigan yuk sifatida tanqid qildi.¹¹

Byudjet mohiyatini tahlil qilar ekan, Marks uning asosiy masalasi – xarajatlar va daromadlar nisbati, ya'ni byudjet balansi (profitsit yoki defitsit) ekanligini ta'kidladi. Aynan shu qoldiq soliqqa tortish hajmining qisqarishi yoki kengayishini belgilaydi.¹²

Shu bilan birga, Marksning moliyaviy siyosat (davlat xarajatlari va proteksionizm) ta'sirida kapital jamg'arilishi kuchayishi bilan ishchilar sinfi ahvoli yomonlashib boradi, degan xulosasi munozarali hisoblanadi. U foyda, foiz, renta va ish haqi o'rtasidagi nisbatni davlat va uning moliyasi yordamida o'zgartirish mumkinligini rad etgan, ortiqcha ishlab chiqarishning davriy inqirozlarini davlatning iqtisodiy, jumladan moliyaviy siyosati vositasida yumshatish imkonini ham tan olmagan edi.

XULOSA

Soliqqa tortish nazariyalarining tarixiy rivoji shuni ko'rsatadiki, davlat va soliqlarning iqtisodiyotdagi o'rniga qarashlar ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga qarab o'zgarib borgan. Rikardo boshchiligidagi klassik maktab soliqlarni kapital jamg'arishga to'siq sifatida baholab, davlat aralashuvini minimal darajaga tushirishni yoqladi. Sismondi va Mill esa ijtimoiy adolat masalasini ilgari surib, soliqdan ozod minimum, daromadlarni qayta taqsimlash va "xizmatlar uchun to'lov"

tamoyillarini asosladi; bu g'oyalar Viksel, Lindal va Samuelson qarashlariga zamin bo'ldi. Vagner boshchiligidagi yangi tarixiy maktab davlat faoliyati ko'lamini kengaytirish asosida soliqqa tortishning tizimli tamoyillarini ishlab chiqdi. Marksistik ta'limot soliqlarning sinfiy mohiyatini ochib berib, progressiv daromad solig'ini afzal bildirgan bo'lsa-da, davlat moliya siyosatining iqtisodiy jarayonlarga ta'sir qilish imkoniyatini inkor etgani bilan munozarali bo'lib qoldi.

Umuman olganda, ko'rib chiqilgan yondashuvlar zamonaviy soliq tizimlarining asosiy tamoyillari – adolatlilik, umumiylik, aniqlik, qulaylik va iqtisodiy samaradorlik – shakllanishida muhim ahamiyat kasb etgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Lindahl E. Die Gerechtigkeit der Besteuerung. – Lund: Gleerup, 1919.
2. Marx K. Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Bd. 1. – Hamburg: Otto Meissner, 1867.
3. Marx K., Engels F. Manifest der Kommunistischen Partei. – London, 1848.
4. Mill J.S. Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy. – London: John W. Parker, 1848.
5. Ricardo D. On the Principles of Political Economy and Taxation. – London: John Murray, 1817.
6. Samuelson P.A. The Pure Theory of Public Expenditure // The Review of Economics and Statistics. – 1954. – Vol. 36, No. 4. – P. 387–389.
7. Simonde de Sismondi J.-C.-L. Nouveaux principes d'économie politique. – Paris: Delaunay, 1819.
8. Smith A. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. – London: W. Strahan and T. Cadell, 1776.
9. Wagner A. Finanzwissenschaft. – Leipzig: C.F. Winter, 1877–1901.
10. Wicksell K. Finanztheoretische Untersuchungen nebst Darstellung und Kritik des Steuerwesens Schwedens. – Jena: Gustav Fischer, 1896.